

Genealogy of Political Thought of Takfiri Groups in the Islamic World; Discourse Analysis Using Michel Foucault's Method

Hamzeh Ali Bahrami¹, Parviz Jamshidi Mehr²

¹ Assistant Professor, Department of Education, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
Bahrami1918@gmail.com

² Department of Education, Farhangian University, Isfahan, Iran (**Corresponding author**).
Parvizjamshidi1366@gmail.com

Abstract

This study seeks to analyze the historical and discursive roots of Takfiri ideology within the Islamic world through Michel Foucault's methods of *archaeology* and *genealogy*. Takfiri groups, through violent behavior, literalist and dogmatic interpretations of religious texts, excommunication (*takfir*) of other Islamic sects—particularly Shiites—and instrumental use of media to showcase brutality, pose not only a security threat to societies but also necessitate a critical re-evaluation of their ideological foundations. Drawing upon Foucault concepts such as the power-knowledge nexus, historical discontinuities, and the discursive construction of the subject, this research aims to elucidate the process by which early doctrinal notions were transformed into a dominant Takfiri discourse. The theoretical framework of this article is rooted in Foucault's *genealogy* and *archaeology*. Genealogy, in contrast to linear historical narratives, conceives history as a field of ruptures, oppositions, and discursive reconstructions, wherein *power* and *knowledge* are intricately intertwined. From this perspective, *truth* is not an immutable entity but a construct that emerges within power relations and is stabilized through discourse. Archaeology, meanwhile, delves into the latent layers of discourse to trace how peripheral ideas, under specific historical conditions, evolve into dominant formations. Together, these approaches allow for a discursive mapping of the emergence of Takfiri ideology, from its conceptual origins in Islamic history to its contemporary manifestations in groups such as ISIS. Key Foucault tools such as *episteme* (the knowledge system of a given era), *subject* (the individual constituted through discourse), and *regime of truth* (a system legitimized by its capacity to produce knowledge) offer powerful analytical means to understand the nature of Takfiri movements. These groups construct rigid boundaries between the "self" and the "other," producing idealized subjects that exclude any difference

Cite this article: Bahrami, H.A. & Jamshidi Mehr, P. (2025). Genealogy of Political Thought of Takfiri Groups in the Islamic World; Discourse Analysis Using Michel Foucault's Method, *History of Islam*, 26(1), p. 175-196.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2022.58355.2072>

Received: 2024-06-22 ; **Revised:** 2024-09-11 ; **Accepted:** 2024-11-04 ; **Published online:** 2025-04-09

© The Author(s).

Article type: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

from the realm of "truth." A genealogical investigation of Takfiri thought leads back to the teachings of Ibn Taymiyah (7th–8th centuries A.H), who emphasized a return to the righteous predecessors and rejected interpretive readings of religious texts. His rigid identity boundaries categorized intellectual opponents—such as Shiites and Sufis—as heretics, legitimizing violence against them. Although his ideas were largely marginalized in his own time, they endured as a form of "subjugated knowledge" within the collective memory of parts of the Muslim world. In the 18th century, Moḥammad ibn ‘Abdol-Wahhab, by reviving Ibn Taymiyah’s doctrines and allying with the Saudi dynasty, brought the Takfiri discourse from the margins into the center of political power. Relying on literalist interpretation of monotheism, he considered all cultural manifestations after the righteous predecessor (such as visiting graves and supplication) to be polytheistic, obligating his followers to eradicate these "deviations." This fusion of religion and politics laid the groundwork for the Saudi state and established Wahhabism as the dominant discourse in the Arabian Peninsula. In the 20th century, several factors contributed to the reproduction of the Takfiri discourse. The collapse of the Ottoman Empire and the rise of colonial powers undermined the Islamic Caliphate, fragmenting the Muslim world into modern nation-states and precipitating an identity crisis. Takfiri groups exploited this vacuum by promising to restore a unified Islamic community. Western and Saudi support for jihadist forces in Afghanistan against the Soviet Union lent legitimacy to networks such as al-Qaeda. Groups like ISIS weaponized violent media representations to propagate fear and, by constructing a heroic narrative of *jihad*, transformed marginalized youth into obedient subjects of their discourse. Drawing on Wahhabism and an even more radical reading of Ibn Taymiyah, these groups employed *takfir* as a tool for silencing dissent. By denying the religious legitimacy of other sects, they positioned themselves as the sole representatives of "pure Islam," framing any engagement with non-Islamic political systems as betrayal. Their violence is not merely tactical; it is a symbolic performance asserting the dominance of their own *regime of truth* over the Islamic world. From Foucault’s perspective, human subjects are not autonomous agents but products of discourse and power relations. Takfiri groups, by constructing a network of concepts—such as *jihad*, *caliphate*, and *takfir*—forge subjects who define their identity through the annihilation of the "other." These subjects, having renounced critical rationality in favor of blind obedience to their leaders, become instruments for the perpetuation of violence. In effect, Takfiri groups do not merely destroy bodies; by redefining "truth," they colonize the very consciousness of society. The findings of this study indicate that Takfiri ideology is a historically constructed phenomenon emerging at the intersection of religion, power, and identity crises. While such discourse reproduces itself in the short term through violence, its inherent contradiction—the denial of Islam’s intrinsic pluralism—poses a fundamental challenge to its sustainability. Confronting this phenomenon requires relegating the Takfiri ideology to the margins through critical historical re-readings and the promotion of alternative discourses grounded in reason and tolerance.

Keywords: Takfiri Movements, Islamic World, *Takfir*, Islamic Political Thought, Michel Foucault.

أنساب الفكر السياسي للجماعات التكفيرية في العالم الإسلامي؛ تحليل الخطاب باستخدام منهج ميشيل فوكو

حمزة علي بهرامي^١، برويز جمشیدی مهر^٢

^١ أستاذ مساعد، قسم التعليم، جامعة أصفهان، إيران. bahrame1918@gmail.com

^٢ مدرس دورات تعليمية، جامعة فرهنجان، أصفهان، إيران (المؤلف المسؤول). parvizjamshidi1366@gmail.com

الملخص

يهدف هذا البحث إلى تحليل الجذور التاريخية والخطابية للأفكار التكفيرية في العالم الإسلامي باستخدام منهجي "علم الآثار" و"علم الأنساب" لميشيل فوكو. هذه الجماعات، بسلوكياتها العنيفة، وتفسيراتها المتعصبة والسطحية للنصوص الدينية، وتكفيرها للطوائف الإسلامية الأخرى (وخاصة الشيعة)، واستخدامها الإعلامي كأداة لعرض العنف، لا تُهدد أمن المجتمعات فحسب، بل تستلزم أيضًا إعادة قراءة نقدية لأسسها الفكرية. ويسعى هذا البحث، بالاعتماد على مفاهيم فوكو مثل: العلاقة بين السلطة والمعرفة، والانقطاعات التاريخية، ودور الخطاب في بناء الذات، إلى تفسير كيفية تحول الأفكار الأولية إلى خطاب التكفير السائد. الإطار النظري المستخدم في هذه المقالة هو علم الأنساب وعلم الآثار عند ميشيل فوكو. في المنهج الأنسابي، لا يُفهم التاريخ كسرد خطي، بل كمجال من الانقطاعات والمواجهات وإعادة البناء الخطابية التي تتشابه فيها "السلطة" و"المعرفة". من وجهة نظره، ليست الحقيقة شيئًا ثابتًا؛ بل هي بناء يتشكل في سياق علاقات السلطة ويتعزز من خلال الخطابات. كما يستكشف علم الآثار الطبقات الخفية للخطابات، ويُظهر كيف تصبح الأفكار الهامشية خطابًا مهميًا في ظروف تاريخية محددة. تتيح لنا هاتان المنهجيتان تحليل كيفية تشكل فكرة التكفير من مفاهيمها الأولية في تاريخ الإسلام إلى ظهور جماعات مثل داعش، من خلال تتبع التطورات الخطابية. تُعدّ مصطلحات فوكو الرئيسية، مثل "الإبستم" (نظام المعرفة في فترة زمنية)، و"الذات" (الفرد الذي تُشكله الخطابات)، و"نظام الحقيقة" (نظام يستمد شرعيته من إنتاج المعرفة)، أدوات تحليلية فعّالة لفهم طبيعة الجماعات التكفيرية. فمن خلال وضع حدود صارمة بين "الداخلين" و"الخارجين"، تبني هذه الجماعات ذاتهم المثالية وتستبعد أي اختلاف عن دائرة "الحقيقة". يقودنا تاريخ الفكر التكفيري إلى تعاليم ابن تيمية (القرنان السابع والثامن الهجريان). فمن خلال تأكيده على العودة إلى السلف الصالح ورفضه أي تفسير للنصوص الدينية، رسم حدودًا صارمة للهوية بين المسلمين. واعتبر خصومه الفكريين، بمن فيهم الشيعة والصفوية، "مبتدعين" وخارجين عن الإسلام، ودعا إلى شرعية العنف ضدهم. على الرغم من رفض هذه الأفكار على نطاق واسع في عصره، إلا أنها ظلت راسخة في الذاكرة الجماعية لأجزاء من العالم الإسلامي باعتبارها "معرفة سرية". في القرن الثامن عشر، نقل محمد بن عبد الوهاب، من خلال إحياء أفكار ابن تيمية واتحاده مع الأسرة السعودية، خطاب التكفير من الهامش إلى مركز السلطة. واستنادًا إلى تفسير خارجي للتوحيد، اعتبر جميع المظاهر

استناداً إلى هذه المقالة: بهرامي، حمزة علي؛ جمشیدی مهر، برويز (٢٠٢٥). أنساب الفكر السياسي للجماعات التكفيرية في العالم الإسلامي؛ تحليل الخطاب

باستخدام منهج ميشيل فوكو. تاريخ الإسلام، ٢٦(١)، ص ١٧٥-١٩٦. <https://doi.org/10.22081/hq.2023.64557.2280>

تاريخ الاستلام: 2024/06/22 ؛ تاريخ المراجعة: 2024/09/11 ؛ تاريخ القبول: 2024/11/04 ؛ تاريخ النشر: 2025/04/09

© المؤلفون. الناشر: جامعة باقرالعلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

الثقافية لما بعد السلف الصالح (مثل زيارة القبور والتوسل) شركاً، وكلف أتباعه بمهمة القضاء على هذه "الانحرافات". أصبح هذا الاتحاد بين الدين والسياسة حجر الزاوية في الدولة السعودية وانتشار الوهابية كخطاب مهيم في شبه الجزيرة العربية. في القرن العشرين، ساهمت عدة عوامل في إعادة إنتاج خطاب التكفير. أدى انهيار الإمبراطورية العثمانية والاستعمار إلى إضعاف الخلافة الإسلامية، كما أدى انقسام العالم الإسلامي إلى دول قومية إلى أزمة هوية استغللتها الجماعات التكفيرية بوعودها بإعادة بناء أمة إسلامية موحدة. وأعطى الدعم الغربي والسعودي للجماعات الجهادية في أفغانستان ضد الاتحاد السوفيتي شرعية لشبكات مثل القاعدة. ولم تكن جماعات مثل داعش بنشر الرعب من خلال مقاطع الفيديو العنيفة، بل حوّلت الشباب المحرومين إلى موضوعات مطبوعة لخطابها، من خلال بناء سردية ملحمية عن "الجهاد". واستلهاها من الوهابية وتفسير أكثر تطرفاً لابن تيمية، حوّلت هذه الجماعات "التكفير" إلى أداة لقمع أي صوت معارض. وتكرر هذه الجماعات السلطة الدينية للطوائف الأخرى، وتقدم نفسها على أنها الممثل الوحيد "للإسلام النقي"، وتعتبر أي تفاعل مع الأنظمة السياسية غير الإسلامية خيانة. إن عنفهم ليس مجرد أداة للإرهاب؛ بل هو عرض رمزي لتأكيد سيادة "نظامهم الحق" على العالم الإسلامي. بالنسبة لفوكو، ليست الذوات البشرية كائنات مستقلة، بل هي نتاج خطابات وعلاقات قوة. ومن خلال خلق شبكة من المفاهيم (مثل الجهاد والخلافة والتكفير)، تخلق الجماعات التكفيرية ذواتاً تُعرّف هويتها بتدمير "الآخر". وبإنكار العقلانية النقدية وتقليد القادة تقليداً أعمى، تصبح هذه الذوات أدوات لإدامة العنف؛ بمعنى آخر، لا يكتفي التكفيرون بتدمير الأجساد، بل يشغلون أيضاً عقلية المجتمع بإعادة تعريف "الحقيقة". تُظهر نتائج هذا البحث أن فكرة التكفير بناءً تاريخيً تشكل عند تقاطع الدين والسلطة وأزمات الهوية. ورغم أن هذا الخطاب يُعيد إنتاج نفسه على المدى القصير باللجوء إلى العنف، إلا أن تناقضه الجوهرية (إنكار التعددية الجوهرية للإسلام) يُشكل عقبة أساسية أمام استمراره. وتتطلب مواجهة هذه الظاهرة تقليص أيديولوجية التكفير إلى هامشيتها من خلال إعادة قراءة نقدية للتاريخ وتعزيز خطابات بديلة قائمة على العقلانية والتسامح.

الكلمات المفتاحية: الجماعات التكفيرية، العالم الإسلامي، التكفير، الفكر السياسي الإسلامي، ميشيل فوكو.

تبارشناسی اندیشه سیاسی گروه‌های تکفیری در جهان اسلام؛ تحلیل گفتمان با روش میشل فوکو

حمزه علی بهرامی^۱، پرویز جمشیدی مهر^۲

^۱ استادیار، گروه معارف، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. bahrame1918@gmail.com

^۲ گروه معارف، دانشگاه فرهنگیان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول). parvizjamshidi1366@gmail.com

چکیده

هدف این پژوهش، تحلیل ریشه‌های تاریخی و گفتمانی اندیشه‌های تکفیری در جهان اسلام با استفاده از روش‌های «دیرینه‌شناسی» و «تبارشناسی» میشل فوکو است. این گروه‌ها با رفتارهای خشونت‌آمیز، تفسیرهای متعصبانه و ظاهرگرایی از متون دینی، تکفیر دیگر فرق اسلامی (به‌ویژه شیعیان) و نیز استفاده ابزاری از رسانه برای نمایش خشونت، نه تنها امنیت جوامع را تهدید می‌کنند، بلکه بازخوانی انتقادی مبانی فکری آنان را ضروری ساخته‌اند. این پژوهش با تکیه بر مفاهیم فوکویی مانند: پیوند قدرت و دانش، گسست‌های تاریخی و نقش گفتمان در ساخت سوژه، در پی آن است که چگونگی تبدیل ایده‌های نخستین به گفتمان مسلط تکفیر را تبیین نماید. چارچوب نظری استفاده‌شده در این مقاله، تبارشناسی و دیرینه‌شناسی میشل فوکو است. در روش تبارشناسی، تاریخ را نه به‌مثابه روایتی خطی، بلکه به‌عنوان میدانی از گسست‌ها، تقابل‌ها و بازسازی‌های گفتمانی می‌داند که در آن، «قدرت» و «دانش» در هم تنیده‌اند. از نگاه او، حقیقت، امری ثابت نیست؛ بلکه برساخته‌ای است که در بستر روابط قدرت شکل می‌گیرد و از طریق گفتمان‌ها تثبیت می‌شود. دیرینه‌شناسی نیز به کاوش در لایه‌های پنهان گفتمان‌ها می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه ایده‌های حاشیه‌ای در شرایط خاص تاریخی، به گفتمان مسلط تبدیل می‌شوند. این دوروش، به ما امکان می‌دهند تا با ردگیری تحولات گفتمانی، چگونگی شکل‌گیری اندیشه تکفیر را از مفاهیم اولیه در تاریخ اسلام تا ظهور گروه‌هایی مانند داعش تحلیل کنیم. کلیدواژه‌های فوکویی مانند «اپیستم» (نظام دانشی یک دوره)، «سوژه» (فردی که تحت تأثیر گفتمان‌ها شکل می‌گیرد)، و «رژیم حقیقت» (نظامی که مشروعیت خود را از تولید دانش می‌گیرد)، ابزارهای تحلیلی قدرتمندی برای درک ماهیت گروه‌های تکفیری هستند. این گروه‌ها با ایجاد مرزهای سفت و سخت بین «خودی» و «غیرخودی»، سوژه ایده‌آل خود را می‌سازند و هرگونه تفاوت را از دایره «حقیقت» خارج می‌کنند. تبارشناسی اندیشه تکفیر، ما را به آموزه‌های ابن تیمیه (قرن ۷-۸ق) می‌رساند. وی با تأکید بر بازگشت به سلف صالح و نفی هرگونه تأویل در متون دینی، مرزهای هویتی سخت‌گیری را بین مسلمانان ترسیم کرد. او مخالفان فکری خود، از جمله شیعیان و صوفیان را «بدعت‌گذار» و خارج از اسلام می‌دانست و مشروعیت خشونت علیه آنان را تبلیغ می‌نمود. اگرچه این ایده‌ها در زمان او عمده‌تأ طرد شدند، اما به‌مثابه «دانش زیرزمینی»، در حافظه جمعی بخشی از جهان اسلام باقی ماند. در قرن ۱۸

استناد به این مقاله: بهرامی، حمزه علی؛ جمشیدی مهر، پرویز (۱۴۰۴). تبارشناسی اندیشه سیاسی گروه‌های تکفیری در جهان اسلام؛ تحلیل گفتمان با روش

میشل فوکو. تاریخ اسلام، ۱۱/۲۶، ۱۷۵-۱۹۶. <https://doi.org/10.22081/hq.2022.58355.2072>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۶/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان.

میلادی، محمدبن عبدالوهاب با احیای اندیشه‌های ابن تیمیه و اتحاد با خاندان سعودی، گفتمان تکفیر را از حاشیه به متن قدرت کشاند. او با تکیه بر تفسیر ظاهرگرایانه از توحید، تمامی مظاهر فرهنگی پس از سلف صالح (مانند زیارت قبور و توسل) را شرک تلقی کرد و پیروانش را موظف به نابودی این «انحرافات» ساخت. این اتحاد دین و سیاست، سنگ بنای حکومت سعودی و گسترش وهابیت به عنوان گفتمان مسلط در شبه جزیره عربستان شد. در قرن بیستم، عوامل متعددی به بازتولید گفتمان تکفیر دامن زدند. فروپاشی امپراتوری عثمانی و استعمار، باعث تضعیف خلافت اسلامی شد و تقسیم جهان اسلام به دولت‌های ملی، بحران هویتی ایجاد کرد که گروه‌های تکفیری با وعده بازسازی امت واحد اسلامی، از آن سوءاستفاده نمودند. حمایت غرب و عربستان از گروه‌های جهادی در افغانستان علیه شوروی، به شبکه‌هایی مانند القاعده مشروعیت بخشید. گروه‌هایی مانند داعش با استفاده از ویدیوهای خشونت، نه تنها ترس را منتشر کردند، بلکه با ساختن روایتی حماسی از «جهاد»، جوانان محروم را به سوژه‌های مطیع گفتمان خود تبدیل نمودند. این گروه‌ها با الهام از وهابیت و تفسیری افراطی‌تر از ابن تیمیه، «تکفیر» را به ابزاری برای حذف هر صدای مخالف تبدیل کردند. آنان با انکار مرجعیت دینی سایر فرق، خود را تنها نمایندگان «اسلام ناب» معرفی می‌کنند و هرگونه تعامل با نظام‌های سیاسی غیراسلامی را خیانت می‌دانند. خشونت آنان صرفاً ابزاری برای ترور نیست؛ بلکه نمایی نمادین برای اثبات حاکمیت «رژیم حقیقت» خود بر جهان اسلام است. از منظر فوکو، سوژه‌های انسانی، نه موجوداتی خودمختار، بلکه محصول گفتمان‌ها و روابط قدرت هستند. گروه‌های تکفیری با ایجاد شبکه‌ای از مفاهیم (مانند: جهاد، خلافت و تکفیر)، سوژه‌هایی می‌سازند که هویت خود را در نابودی «دیگری» تعریف می‌کنند. این سوژه‌ها با انکار عقلانیت انتقادی و تقلید کورکورانه از رهبران، به ابزارهایی برای تداوم خشونت تبدیل می‌شوند؛ به عبارت دیگر، تکفیری‌ها نه تنها بدن‌ها را نابود می‌کنند، بلکه با بازتعریف «حقیقت»، ذهنیت جامعه را نیز به اشغال درمی‌آورند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه تکفیر، برساخته‌ای تاریخی است که در تقاطع دین، قدرت و بحران‌های هویتی شکل گرفته است. اگرچه این گفتمان در کوتاه‌مدت با توسل به خشونت، خود را بازتولید می‌کند، اما تناقض ذاتی آن (نفی تکثر ذاتی اسلام) مانعی اساسی برای تداوم آن است. مقابله با این پدیده، مستلزم تقلیل ایدئولوژی تکفیر به جایگاه حاشیه‌ای آن از طریق بازخوانی انتقادی تاریخ و ترویج گفتمان‌های جایگزین مبتنی بر عقلانیت و مدارا است.

کلیدواژه‌ها: گروه‌های تکفیری، جهان اسلام، تکفیر، اندیشه سیاسی اسلامی، میشل فوکو.

۱. مقدمه

عدم امنیت چندبُعدی (فرهنگی، سیاسی و روانی) در هزاره سوم و نقش گروه‌های تکفیری در تشدید بحران‌ها، با استفاده از روش دیرینه‌شناسی و تبارشناسی میشل فوکو^۱ بررسی می‌شود. این گروه‌ها با قرائتی افراطی از اسلام، خشونت و تکفیر را ترویج می‌دهند و ریشه در گفتمان‌های تاریخی قدرت دارند که با حمایت ساختارهای سیاسی خاص بازتولید شده‌اند.^۲ از منظر فوکو، قدرت به‌عنوان رابطه‌ای شناور و نه امتیازی نهادی، کنش‌های این گروه‌ها را شکل می‌دهد و سوژه‌های ایدئالِ مطیع می‌سازد. پژوهش حاضر، نشان می‌دهد چگونه این اندیشه، با ایجاد «رژیم حقیقت» خاص خود، غیرخودی‌ها را از دایره اسلام خارج می‌کند و به بازتولید خشونت در قالب گفتمان‌هایی مانند داعش و طالبان می‌پردازد. شایان ذکر است، در اپیستم قرون چهارم و پنجم، اسلام ناب، یکی از سرچشمه‌های دانش و قدرت بوده است. باین حال، نقل و عقل به جریان افتاده‌اند و تا به امروز اصولیون و اخباریون یا ظاهرگرایان، تداوم دارد. محور این خنبل و عقبه‌اش، با ادعای اسلام ناب و سوژه ایدال فوکویی تداوم یافته است که مشخص می‌کند چه کسی مسلمان واقعی است و چه کسی نیست یا باید چگونه باشد و چگونه نباشد. همه این کیستی‌ها و چگونگی‌ها را نظم گفتمانی بازتولید شده تعیین می‌کند.

۲. تبارشناسی

میشل فوکو (۱۹۲۶-۱۹۸۴م) در تبارشناسی، تاریخ را نه به‌مثابه روایتی خطی، بلکه شبکه‌ای از گسست‌ها و تقابل‌های گفتمانی می‌داند که در آن، قدرت و دانش درهم تنیده‌اند. از نگاه او، قدرت نه نهادی متمرکز، بلکه رابطه‌ای شناور است که در تمام سطوح جامعه جریان دارد و سوژه‌ها را می‌سازد.^۳ دیرینه‌شناسی نیز به بررسی قواعد شکل‌گیری گفتمان‌ها می‌پردازد و بر گسست‌های معرفتی تأکید می‌کند؛ نه تداوم‌های تاریخ سنتی.^۴ ریشه‌های اندیشه تکفیری، به آموزه‌های ابن تیمیه (م. ۷۲۸ق) بازمی‌گردد که با تفسیر ظاهرگرایانه از اسلام، مرزهای «خودی/غیرخودی» را ترسیم کرد. در قرن ۱۸، محمدبن عبدالوهاب (م. ۱۲۰۷ق) با اتحاد سیاسی خاندان سعودی، این اندیشه را از حاشیه به متن قدرت کشاند و وهابیت را به گفتمان مسلط تبدیل نمود (فتحی، ۱۳۹۸). گروه‌های معاصر مانند داعش و القاعده، با تفسیری افراطی‌تر از این ایده‌ها، خشونت و تکفیر را به ابزار سلطه گفتمانی تبدیل کرده‌اند^۵ (محمودیان، ۱۳۹۱).

1. Foucault.

2. Ferreirinha, I. M. N., & Raitz, T. R., 2010, As relações de poder em Michel Foucault: reflexões teóricas. *Revista de Administração Pública*, 44(2), p. 367-383.

۳. فوکو و برنز، حقیقت و قدرت، ص ۴۶.

۴. کلانتری، گفتمان؛ از سه منظر: زبان‌شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی، ص ۱۰۷.

۵. محمودیان، «تأثیر اندیشه‌های نوسلفیسم بر روند فکری - ایدئولوژیک القاعده»، علوم سیاسی، سال هفتم، شماره ۳.

از دید فوکو، تکفیری‌ها با ایجاد «رژیم حقیقت» خاص، غیرخودی‌ها را از دایره اسلام خارج می‌کنند و سوژه‌هایی می‌سازند که هویتشان در نابودی «دیگری» تعریف می‌شود.^۱ مطالعاتی مانند محمودیان (۱۳۹۱) با عنوان «تأثیر اندیشه‌های نوسلفیسم بر روند فکری و ایدئولوژیک القاعده»، بر عوامل ظهور این گروه در سال‌های اخیر پرداخته‌اند. ایشان معتقدند نقش عوامل خارجی (حضور آمریکا) و اندیشه‌های مکتب نوسلفی، عامل ایجاد این گروه شده‌اند. برزگر (۱۳۹۲) در موضوعی با عنوان «شباهت‌های فکری تکفیری‌ها و خوارج»، به بیان شباهت‌های فکری، عقیدتی و نیز رفتاری این دو گروه می‌پردازد. همچنین، فتحی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه و نقد جایگاه مفهوم جهاد در مبانی فکری و رفتار سیاسی داعش» پرداخته است که سیر انحراف این مفهوم را توسط اندیشه‌های سلفی - تکفیری نشان می‌دهد. بحران‌های تاریخی مانند فروپاشی امپراتوری عثمانی و استعمار، بستری برای رشد این گفتمان شدند. فوکو با نقد سوژه خودمختار، انسان را برساخته روابط قدرت می‌داند.^۲ او تحت تأثیر نیچه، «حقیقت» را برساخته‌ای تاریخی می‌خواند که در گفتمان‌های قدرت شکل می‌گیرد.^۳ تفاوت این پژوهش با موارد مشابه، در این است که نشان می‌دهد تکفیر، برساخته‌ای تاریخی است که با پیوند قدرت، بحران‌های هویتی و تفسیرهای افراطی، در قالب گروه‌های معاصر بازتولید می‌شود.

۳. گروه‌های تکفیری در جهان اسلام

باید به این نکته توجه داشت که دیرینه‌شناسی فوکو به‌طورکلی با مفهوم رئالیستی علم مخالفت می‌کند. توجه به استدلال رئالیسم علم نشان می‌دهد که مفاهیم پدیده‌های ناآشنا را می‌توان با استفاده از پدیده‌های آشنا مشخص ساخت؛ درحالی‌که روش‌شناسی فوکو در تلاش است تا با مفهوم ساختن پدیده ناآشنا (گذشته دور)، به فهم حال بدیهی‌انگاشته‌شده دست یابد. باید توجه داشت، گذشته بیش از آنکه در اینجا هدف تحقیق باشد، واسطه‌ای است تا به کمک آن، به فهم حال دست یافت.^۴ از منظر فوکو پرداختن به اکنون، درحقیقت پرداختن به تاریخ است؛ چراکه اکنون چیزی نیست، جز «تاریخ اکنون». ماهیت هر پدیده، تاریخی است که بر آن پدیده گذشته است. تاریخی که پدیده یا رویداد، در دل آن به وجود آمده و مدام تغییر کرده‌اند. به همین دلیل است که فوکو ادعا می‌کند: تبارشناسی، نگارش تاریخ اکنون است؛^۵ به عبارت دیگر، گذشته برای فوکو، تنها در سایه «اکنون» معنا می‌یابد. گذشته، ستیزه نیروهایی است که به

۱. فوکو و برنز، حقیقت و قدرت، ص ۵۵.

۲. لوکس، قدرت فرانسائی یا شرّ شیطانی فوکو، ص ۴۷.

۳. قادری، اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم، ص ۱۶۵.

۴. بهیان، «روش‌شناسی میشل فوکو»، / اجتماعی، سال چهارم، شماره هشتم، ص ۱۳.

۵. فوکو، مراقبت و تنبیه، ص ۲۴.

یک پدیده، شکل می‌دهند؛ یعنی فرایند استیلا و منقاد شدنشان، ورود نیروهای جدید و شکل‌گیری‌های جدید؛ به این معنا، گذشته یک چیز، «تبار» آن چیز است.^۱ بنا به آنچه ذکر شد، از نقاط متمایز در تاریخ‌نگاری میشل فوکو، ریشه داشتن در اکنون هست. فوکو هدف خویش را از تاریخ، نوشتن تاریخ با کلمات زمان حال نمی‌داند؛ بلکه نگارش تاریخ اکنون می‌باشد. ظرفیت چنین تاریخی، این است که باید در جایگاه یک روشنگر، واقعیت اکنون را دریابد؛ بدون آنکه به مضامین سنت‌ها، خاطره و بنیان‌ها استناد کرده و تاریخ را پناهگاهی کند که سوژه برساننده سازگاری و توافق را در آن پیدا کند.^۲ بدین ترتیب، ساختار قبیله در ساختار زندگی جهان عرب، نقش بسیار حیاتی داشته است. در شرایط بحرانی، قبایل مختلف با قبیله صاحب ثروت و قدرت متحد می‌شدند و هنگامی که این اتحاد به هر نحوی آسیب می‌دید، هسته مرکزی قبایل قدرتمند کمتر تهدید یا تضعیف می‌شدند و قبایل اقماری، بیشتر در معرض آسیب قرار می‌گرفتند. البته بعد از مدتی، دوباره این فرایند اتحاد انجام می‌گرفت؛ تا اینکه گرایش‌های خارجی در مرکز قبایل ملت‌های اموی (۴۱-۱۳۲ق)، نه تنها قبایل اقماری را از بازگشت به شرایط عادی منع می‌نمود؛ بلکه شرایط را شکننده کرده بود. به همین علت، این قبایل دچار انشقاق شده و طیف گرایش به مواضع خارجی برای همیشه از بدنه قبیله جدا و مجبور به مهاجرت می‌شدند.^۳ این قطعات جداشده، در قالب اردوی خارجی با همدیگر پیمان اتحاد می‌بستند و با وجود اختلاف‌های محدود، گروه‌های کوتاه‌مدت، با انگیزه و پُراستقامت را پدید می‌آوردند.

در مورد تاریخچه شکل‌گیری سلفی و با توجه به روش دیرینه‌شناسی فوکو، به روایتی در همین ارتباط اشاره می‌کنیم. در دوره خلافت مأمون و معتصم، مسئله «حادث بودن قرآن» (مخلوق بودن قرآن)، به‌عنوان سیاست رسمی دستگاه خلافت عباسی مطرح شد. مأمون با اجرای محنه (آزمایش عقیدتی)، علمای اهل سنت را مجبور به پذیرش این دیدگاه کرد. بیشتر عالمان، به جز احمدبن حنبل (م. ۲۴۱ق)، تحت فشار از عقاید خود توبه کردند. پس از مرگ مأمون، معتصم نیز این سیاست را ادامه داد؛ اما با مرگ وی، خلافت عباسی بار دیگر از عقاید سنتی اهل سنت حمایت کرد و نظریه «قدیم بودن قرآن» به‌عنوان باور رسمی تثبیت شد.^۴ بدین ترتیب، احمدبن حنبل امامت و ریاست عقاید اهل سنت را پیدا کرد؛ به‌گونه‌ای که عقاید و اندیشه‌های وی، معیار اندیشه‌های اهل سنت قرار گرفت.^۵ معتصم از احمدبن حنبل

۱. کچوییان و کریم‌خان زند، «تاریخ اکنون میشل فوکو و تأملاتی فلسفی در باب تاریخ»، *مطالعات جامعه‌شناختی*، دوره

۱۹، شماره دوم، ص ۱۱.

۲. همان، ص ۱۲.

۳. پاکتچی، «نظام قبیله‌ای و خاستگاه خوارج نخستین»، *فلسفه و کلام*، شماره ۵۲، ص ۱۱۲.

۴. ابن‌الجوزی، *منابغ الإمام احمدبن حنبل*، ص ۱۲۳.

۵. پارسانیا، *حدیث پیمانه*، ص ۵۳.

که از محدثان آن زمان بود، سؤال کرد: شما به کدام یک (طرفداران حدوث یا قدیم بودن قرآن) اعتقاد دارید؟ وی به منظور فرار از جواب گفت: من به آن چیزی معتقدم که سلف صالح به آن اعتقاد داشتند.^۱ از آنجا بود که موضوع سلف صالح و اعتقادات سلف صالح مطرح گردید. بعدها این جریان، شکل فقهی به خود گرفت و برخی از لحاظ رفتار عملی، خود را تابع سلف صالح دانستند که می‌توان آن را فقه سلفی نامید.^۲ پس از دوره ابن حنبل، این فرایند ادامه یافت تا به عصر ابن تیمیه (م. ۷۲۸ق) رسید. از منظر روش دیرینه‌شناسی میشل فوکو و به منظور تبارشناسی مفهوم سلفی و همچنین به منظور بهره‌برداری از آن، دانشمندان مختلف شروع به استفاده از تحقیقات این مفهوم جدید کردند. بین دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۵۰م، این واژه جدید همان‌طور که در ادبیات شرق‌شناسی ظهور پیدا کرد، در ادبیات عرب و در ادبیات محققان دو طرف مدیترانه ظهور یافت. در خاورمیانه این مفهوم به فعالان مسلمان اجازه می‌داد تا اصطلاح کلامی قدیمی سلفی را به یک جهت‌گیری مذهبی که فراتر از مسائل مربوط به عقیده است، پیوند دهند. طبق گفته‌های مسلمانان اولیه، سلفی شامل آموزه نو حنبلی است که از اجداد وی به نسل بعد انتقال یافته که بعدها به قلمرو قوانین اسلامی و گاه فراتر از آن گسترش یافته است.^۳

در اواخر قرن ۱۲ قمری، اکثر قلمرو مسلمانان تحت سیطره استعمار بودند. اندیشمندان دینی که مخالف استعمار بودند، به این نکته رسیدند که چرا مسلمانان از پیشرفت و توسعه فرهنگی‌ها، عقب افتاده‌اند؛ درحالی که اسلام دین کاملی است که اسیر خرافات و افزودنی‌های زیادی شده است. آنان راه‌هایی را بازگشت به اسلام ناب اولیه می‌دانستند. آنها خود را سلفی‌نمایند؛ اما چون تمایل به بازگشت به اسلام اولیه داشتند، به این نام خوانده شدند. این تفکر تا سال‌ها پس از جنگ جهانی دوم ادامه پیدا کرد؛ هرچند دوران شکوفایی‌اش، دهه‌های بیست تا چهل قرن بیستم بوده است؛ به عبارت دیگر، ظهور سلفی‌گری و جدال بر سر معنای این مقوله در مورد تاریخ روشنفکری اسلامی، نشان‌دهنده امر مهمی است. دقیقاً با رشد استعمار در اواخر نوزدهم و اوایل قرن بیستم، افراد بومی و غیربومی از این مفهوم در میان طرفداران خود استفاده می‌کردند و از آن به‌عنوان واکنشی در برابر حضور و تفکر استعماری بهره جستند.^۴ همان‌طور که گفته شد، در تبارشناسی فوکو قدرت و دانش ارتباط محکمی با همدیگر دارند و نگاهی به شکل‌گیری وهابیت در عربستان این ارتباط بازتولید شده است. بنابراین، جریان دیگری که با تفکر سلفی پیوند برقرار کرد، تفکر عبدالوهاب (م. ۱۲۰۷ق) و طرفداران وی است. وی در

۱. ابن الجوزی، مناقب الإمام احمد بن حنبل، ص ۱۶۷.

۲. مسجد جامعی، «تحولات اندیشه سلفی در دوران معاصر؛ کدامین آینده؟»، علوم سیاسی، رویدادها و تحلیل‌ها،

شماره ۲۱۹، ص ۱۶.

3. Lauzière, The making of Salafism: Islamic reform in the twentieth century, p. 235.

4. Ibid, p. 236.

ادامه تعصب عقیدتی که اندیشه سایر فرق را رد می‌کند، معتقد بود هرآنچه در زمان پیامبر (ص) وجود نداشته و بعدها به وجود آمده، شرک، بدعت و کفر است. در اوایل قرن بیستم، وهابیت به ایدئولوژی نظام حاکمیت در عربستان تبدیل گشت.^۱

۴. مبانی اندیشه سیاسی گروه‌های تکفیری

در روش دیرینه‌شناسی میشل فوکو، روش شیوه تحلیل قواعد نهفته و ناآگاهانه تشکیل گفتمان‌ها در علوم انسانی مورد توجه است. هدف آن، توصیف آرشیوی از احکام است که در یک عصر و جامعه خاص رواج یافته است. آرشیو، خود موجد مجموعه قواعدی است که اشکال بیان، حفظ و احیای احکام را مشخص می‌نماید. در واقع، دیرینه‌شناسی مشخص می‌کند که چه مفاهیمی معتبر یا نامعتبر، جدی یا غیر جدی شناخته می‌شوند. هدف، کشف معنایی نهفته یا عمیق نیست؛ بلکه دیرینه‌شناسی در پی توضیح شرایطی است که در وجود گفتمان یا حوزه عملی گسترش یافته و کاربرد پیدا کرده است.

۱-۴. تقدم نقل بر عقل

به عقیده فوکو، روابط قدرت و دانش، عقلانیتی را تشکیل داده که این روابط بر افراد اعمال شده و از او ابژه شناسایی و سوژه شناسایی ساخته است. تبارشناسی، در پی این است تا بیان کند که انسان یک واقعیت تاریخی - فرهنگی است که در دوره‌ای کوتاه، طی شرایط خاصی ظهور کرده و اکنون جای خود را به امر دیگری داده است. در واقع، برعکس فضای فکری کانت که باید با انسان‌شناسی شروع شود، دیرینه‌شناس با گفتمان و تبارشناس با روابط قدرت و بدن آغاز می‌کند و مفهوم انسان در درون این ساختارها، معنای خود را می‌یابد. از همین روست که در اعصار مختلف، انسان معانی گوناگونی داشته که برگرفته از پیوسته‌های آن دوران هست. فوکو بر این باور است که مطالعه تاریخ نشان می‌دهد که روابط قدرت حاکم و ساختارهای گفتمانی، سوژه را ایجاد نموده و تاکنون ادامه یافته است؛ به طوری که اکنون فرد، امری بدیهی انگاشته می‌شود.^۲ به همین جهت، مشاهده می‌شود که به ردّ عقل‌گرایی معتزلی توسط سلفی‌ها و اصالت بخشیدن به نقل (روایات و ظاهر قرآن) در مباحثی مانند صفات خداوند اشاره می‌شود.^۳ این برداشت، سرچشمه تضادهای گفتمانی بوده، از منظر روش‌شناسی فوکو قابل درک است. به نظر می‌رسد، تأکید آنان بر نقل به جای عقل در فهم و تفسیر، به دلیل ترس از تفسیر به رأی باشد و از منظر این گروه،

۱. مسجد جامعی، «تحولات اندیشه سلفی در دوران معاصر؛ کدامین آینده؟»، علوم سیاسی؛ رویدادها و تحلیل‌ها، شماره ۲۱۹، ص ۱۷.

۲. استیون، قدرت فرانسایی یا شرّ شیطان‌ی فوکو، ترجمه: فرهنگ رجایی، ص ۴۸.

3. Haykel, On the nature of Salafi thought and action. In R. Meijer (Ed.), p. 40.

تقدم عقل، به معنای تفسیر به رأی است. مخالفت ابن تیمیه با علومی مانند: فلسفه، کلام و منطق را می‌توان در این راستا ارزیابی نمود. از نوشته‌های وی در این حوزه، می‌توان به: الرد علی منطقیین، نقض المنطق، صحیح المعقول لصحیح المنقول و... اشاره کرد.^۱ شایان ذکر است این تقدم افراطی نقل، هنگامی که با ساخت قدرت نیز همراه شده، موجبات تفاسیر متعصبی از آیات و روایات فراهم نموده است.

۲-۴. تکفیر

با توجه به روش دیرینه‌شناسی فوکو، باید توجه داشت که تاریخچه تکفیر و ترور، به عملکرد خوارج در صدر اسلام و پس از آن اشاره دارد. با وجود پیدایش تنوع در خوارج، در این باور اشتراک نظر داشتند که در دوره خلافت عثمان و امام علی (ع)، از حقیقت اسلام عدول کرده‌اند و نابودی این حکومت‌ها، هرچند با ترور، بر هر مسلمانی واجب است.^۲ این گروه معتقد هستند که ارتکاب به گناه کبیره، انسان را از شمول مسلمانی خارج کرده و با این فرد به مثابه کافری تلقی می‌شود که یا باید کشته شود و یا به بردگی گرفته شود و اموال وی غارت گردد.^۳ این اندیشه، به ابن تیمیه برمی‌گردد که بر این باور و عقیده است که کفر، با انکار یکی از ضروریات دین یا انکار احکام متواتر و یا احکامی که بر آنها اجماع هست، ایجاد می‌شود.^۴ وی با این برداشت، افراد، گروه‌ها و مذاهب بسیاری را تکفیر کرده و از دین خارج می‌داند. فلاسفه، جهمیّه، باطنیه، اسماعیلیه، شیعه اثنا عشری و قدریه، از گروه‌هایی هستند که توسط ابن تیمیه تکفیر شده‌اند.^۵ باید توجه داشت که اندیشه سلفی دارای وجوه مثبت و منفی در ابعاد مختلف است. قبل از هر چیز باید به حدیثی اشاره کرد که می‌تواند تا حدودی تاریخچه اندیشه سلفی به معنای منفی آن را تشریح کند: «بهترین امت من، کسانی هستند که هم‌عصر من‌اند. بعد، آنها که بعد از اینها می‌آیند و بعد، آنها که بعدتر می‌آیند».^۶ با استناد به این حدیث، گروهی از مسلمانان معتقدند در فهم و تفسیر دین، فقط فهم همین سه نسل که پیامبر (ص) فرموده، اصیل است و ما باید تنها به آنها مراجعه کنیم. این گروه خود را سلفی نامیده و شاید اولین بار احمد بن حنبل این ایده را مطرح کرده است.^۷ و در پی آن در قرن هفتم، ابن تیمیه این ایده را گرفته و به اندیشه جدید تبدیل نموده است. ابن تیمیه اعتقاد داشت که در فهم قرآن

۱. بهرامی، «تحلیلی بر استدلال سلفیان در تقدم احکام نقل بر عقل؛ با تمرکز بر دیدگاه ابن تیمیه»، *فلسفه و الاهیات*، سال بیست و سوم، شماره سوم، ص ۳۸.
۲. قادری، اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم، ص ۶۱.
۳. شهرستانی، *الملل والنحل*، ص ۴۱.
۴. ابن تیمیه، *مجموع الفتاوی*، ص ۱۰۶.
۵. المشعبی و ابن تیمیه، *منهج ابن تیمیه فی مسألة التكفير*، ص ۳۵۳.
۶. مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۲۸، ص ۳۸.
۷. بخاری، *صحیح بخاری*، ج ۳، ص ۳۹.

نباید برداشت‌های عقلی خود را حاکم کنیم؛ یعنی باید به آنچه از ظاهر قرآن فهمیده می‌شود، اکتفا نمود و درباره مشابهات نیز سکوت اختیار کرد. ابن تیمیه بیش از هر چیز بر توحید در عبادت تأکید دارد. به همین دلیل، وی معتقد است هرکس خدا را به آفریدگانش بخواند یا خدا را به آفریدگانش قسم دهد، در دین بدعت گذاشته است. خداوند هیچ‌گونه اجازه یا فرمانی در این باره نداده است. در همین ارتباط، وی هرگونه سفری را برای زیارت اهل قبور مانند پیامبر (ص)، حتی مقامات انبیا و صالحان، حرام دانسته و به اعتقاد او، نذر برای زیارت چنین مکان‌هایی، واجب‌الوفاء نخواهد بود.^۱ شایان ذکر است که ابن تیمیه با منطق، عرفان، فلسفه و کلام به شدت مخالف بود و فیلسوفان بزرگی مانند فارابی و ابن سینا را از نظر عقیدتی منحرف می‌دانست. با کافر خواندن عارفانی چون: ابن عربی (۶۳۸ق)، صدرالدین قونوی (۶۷۳ق) و عفیف تلمسانی (۶۹۰ق)، با شیعه و معتزله دشمنی می‌کرد. ضمن نادرست قلمداد کردن عقاید اشاعره، در بحث علمی تندخو بود و با هرگونه تأویل و تفسیر عمیق آیات قرآن مخالفت می‌کرد و اعتقاد داشت باید به ظاهر آیات اکتفا کرد.^۲

۳-۴. تفسیر انحصاری از توحید

ریشه تاریخی مبانی اندیشه سیاسی گروه‌های تکفیری در جهان فعلی اسلام را می‌توان در برداشت از شعار «لا حکم الا لله» مشاهده کرد که هسته اصلی تفکر خوارج را نیز تشکیل می‌دهد. امام علی (ع) در این باره و در پاسخ به تفسیر آنان فرمود: سخن حقیقی است که آنها آن را از مفهوم اصلی اش منحرف کرده‌اند و در راه ضلالت قدم گذاشته‌اند؛ «كَلِمَةُ حَقٍّ يُرَادُّ بِهَا بَاطِلٌ». در واقع، خوارج این‌گونه تفسیر می‌کردند که امارت مردمان، تنها در اختیار خداست؛ یعنی در جای وی کسی نباید فرمانروایی کند. به همین دلیل، با مسئله حکمیت مخالفت کردند و آن را نوعی شرک شمردند؛ چراکه برای غیر خدا حق حکومت و داوری قرار داده شده است.^۳

۴-۴. دشمن دور و نزدیک

از جمله راه‌های رسیدن به هدف در ایدئولوژی سلفی - تکفیری، ایجاد رعب و وحشت در میان مردم با استفاده از روش‌های خشونت‌بار است. در همین راستا و به‌عنوان مثال، ایمن الظواهری از رهبران القاعده و جانشین بن‌لادن و در واقع، دومین فرد این سازمان می‌باشد که دارای تفکر جهادی - سلفی است و دشمن را به دشمن دور و نزدیک تقسیم می‌کند.^۴ در واقع، اولویت را به حذف و مبارزه با دشمن نزدیک که

۱. ابن تیمیه، منهاج السنة، ج ۲، ص ۴۲۳.

۲. همان، ص ۲۰۵.

۳. شهرستانی، الملل والنحل، ج ۱، ص ۱۱۵.

4. Al-Hamawi, The ideological evolution of Salafi-Jihadi groups: From Al-Qaeda to ISIS. p. 12.

حاکمان دولت اسلامی هستند، می‌دهد. وی در کتاب *الجهاد وفضل الشهادة* به جواز قتل زنان و کودکانی که در میان کفار هستند، حکم داده است و حتی کشتن مسلمانانی را که در میان کفار هستند، جایز دانسته و می‌نویسد اگر هدف ما مشرکان باشند و به وجود عده‌ای از مسلمانان در بین آنها علم داشته باشیم، باین حال نیز هدف قرار دادن آنها جایز است و دیه و کفاره‌ای نیز به دلیل کشتن مسلمانان، بر فرد مجاهد واجب نخواهد شد. وی در این حکم نیز به نظرات ابن تیمیه استناد می‌کند.^۱

۵. مبانی اندیشه سیاسی رهبران گروه‌های تکفیری

با توجه به مبانی اندیشه‌ای گروه‌های تکفیری که اشاره شد، می‌توان به مبانی اندیشه سیاسی رهبران گروه‌های تکفیری پرداخت و بهتر می‌توانیم در مورد عملکرد آنها قضاوت نماییم. فوکو بر این نکته تأکید داشت که دانش و عقلانیت، یکی از مهم‌ترین طرق و وسایل پنهان‌سازی قدرت است. فوکو هرگز به عقل حمله نمی‌کند؛ ولی نشان می‌دهد که قدرت، همواره دانش و عقلانیت مناسب خود را در شکل تاریخی آن ایجاد می‌نماید و از طریق آن عمل می‌کند.^۲ تأکید میشل فوکو بر شکل‌گیری عقلانیت‌های خاص و پراکنده در حوزه‌های مختلف جامعه، از مفاهیم محوری اندیشه او محسوب می‌شود. تحلیل اصلی او درباره اشکال اساسی ساختمان افکار و اندیشه‌ها، مبتنی بر روابط قدرت و دانش است که از طریق آنها انسان‌ها به سوژه تبدیل شده‌اند. وی به بررسی فرایندهایی علاقه دارد که از طریق آنها عقلانیت ساخته می‌شود و بر سوژه انسانی اعمال می‌گردد؛ تا آن را به موضوع اشکال مختلف دانش تبدیل کند. میشل فوکو در کتاب *نظم/اشیا: دیرینه‌شناسی علوم/انسانی*، با تمرکز بر تحلیل گفتمان و روابط قدرت نهفته در ساختارهای دانش، به بررسی شرایط تاریخی پیدایش علوم انسانی می‌پردازد. او از روش دیرینه‌شناسی (Archaeology) برای واکاوی چگونگی شکل‌گیری گفتمان‌های علمی در دوره‌های مختلف و تبدیل «انسان» به سوژه/ابژه دانش استفاده می‌کند؛ به عبارت دیگر، مسئله اصلی، شرایط امکان پیدایش انسان به‌عنوان موضوع دانش است. فوکو در اینجا روابط غیرگفتمانی، یعنی نهادی و اجتماعی را مورد بررسی قرار نمی‌دهد؛ بلکه تنها از قواعد تشکیل شیوه‌های تفکر، یعنی روابط گفتمانی بحث می‌کند.^۳ نگاهی به فرایند شکل‌گیری و تأسیس گروه‌های تکفیری در جهان اسلام، نقش قدرت و زور را در ترویج و گسترش ایدئولوژی آنان بهتر نشان می‌دهد.

۵-۱. خشونت‌گرایی سلفی

باید توجه داشت که سلفی‌های معتدل مانند جماعت اخوان المسلمین در مصر، از حزب و رقابت‌های

1. Hassan, The Hanbali School and Jihad: A Study of Ibn Taymiyya's Legal Thought, p. 234–259.

۲. فیرحی، قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه)، ص ۲۰.

۳. فوکو رابینو، فراسوی ساختارگرایی و هرمنوتیک، ص ۱۷.

انتخاباتی در کشورهایی مانند ترکیه و مصر برای دستیابی به قدرت استفاده می‌کنند. سید قطب در کتاب *معالم فی الطريق* (نشانه‌های راه)، دموکراسی را نظامی «جاهلی» توصیف می‌کند که در مقابل حاکمیت الهی قرار دارد. این ایده به‌عنوان مبنای فکری القاعده و دیگر گروه‌های جهادی شناخته می‌شود؛ درحالی‌که سلفی‌های جهادی و تکفیری و در رأس آنها سازمان القاعده، با تفسیر خاصی که از دموکراسی و تکرار ارائه می‌دهند، آن را خلاف شرع دانسته و به همین دلیل، با هرگونه تحزب و آزادی بیان مخالفت می‌کنند.^۱ با نگاهی به فرایند شکل‌گیری گروه القاعده، بهتر می‌توان دیدگاه آنان را در این مورد جویا شد. سازمان القاعده، یک تشکیلات سیاسی - تروریستی است که با تکیه بر اصول سنی‌گری، سلفی‌گری و التقاط عقیدتی با وهابی‌گری ایجاد شد. بن‌لادن و ایمن الظواهری، از چهره‌های برجسته این سازمان به شمار می‌روند و در واقع، با ائتلاف بن‌لادن وهابی و ایمن الظواهری سلفی - تکفیری تأسیس گردید؛ اما نباید از این نکته غفلت نمود که رادیکال شدن گروه‌های سطح پایین، بیشتر از اینکه نتیجه ارتباط با سازمان مرکزی القاعده باشد، بیشتر نتیجه آثار جانبی جنگ‌های خشن در سطحی وسیع در خاورمیانه است. مصاحبه با افراد مختلف نشان داده است که انگیزه رادیکال شدن آنان، بیشتر متأثر از جنگ‌هایی بوده که در عراق، افغانستان و پاکستان رخ داده است.^۲ در همین ارتباط، بن‌لادن رهبر گروه القاعده، حملات این گروه را واکنشی طبیعی به مداخله‌های غربی‌ها در جهان اسلام می‌داند. بن‌لادن نامه‌ای (منتشرشده در ۲۰۰۲م) مداخله آمریکا در فلسطین، عراق و افغانستان را دلیل اصلی حملات القاعده برشمرد و تأکید کرد: «آزادی شما در انتخاب رهبرانتان، به ما مربوط نمی‌شود؛ اما وقتی شما رهبرانی انتخاب می‌کنید که به سرزمین‌های ما حمله می‌کنند، پاسخ ما قطعی است».^۳ اگر تجزیه امپراتوری عثمانی و تشکیل دولت اسرائیل در فلسطین، نمادهایی از مداخلات سلطه‌گرایانه غرب در جهان اسلام باشند، ۱۱ سپتامبر نیز نوعی انتقام‌جویی مسلمانان از سلطه‌گران غربی تلقی می‌شود.^۴ بن‌لادن اذعان دارد که دین اسلام مورد حمله است؛ جان مسلمانان گرفته شده، اموال و دارایی آنها غارت گردیده و به تاراج می‌رود و شأن و عزتشان تحقیر شده است.^۵ در واقع، جنگ‌هایی که قدرت‌های استکباری و در رأس آنها آمریکا به بهانه مقابله با تروریسم در منطقه خاورمیانه انجام داده، خود باعث ظهور و گسترش گروه‌های تکفیری بوده است. به هر حال، باید منتظر بود تا با گذر زمان و فراهم شدن شرایط صلح، آیا رهبران و افراد این گروه از اقدامات خشونت‌گرایانه خود دست می‌کشند یا خیر؟ مبانی فکری و اندیشه‌ای این گروه‌ها در این زمینه، نسخه مسالمت‌آمیزی نداشته و ندارد.

1. Qutb Milestones (M. M. Siddiqui, Trans.), Islamic Book Service (Original work published 1964), p. 45.

2. Shahzad, Inside al-Qaeda and the Taliban: Beyond bin Laden and 2009/11/06. p. 97.

3. Bin Laden, Letter to the American People, p. 98.

4. Ibid, p. 102.

5. Ibid, p. 105.

۲-۵. تفسیر مفهوم جهاد

جهاد در دین اسلام، در وجه دفاعی آن، هنگامی است که جامعه اسلامی مورد حمله بیگانگان قرار گیرد و یا مردمانی تحت ستم پادشاهان ظالم قرار گیرند که با جهاد ابتدایی می‌توان آنان را از زیر یوغ ظالم نجات داد.^۱ یا اینکه هنگامی که گروهی در جامعه اسلامی آشوب و ناامنی ایجاد کنند، نوعی جهاد داخلی واجب می‌شود. همه موارد مذکور، با حکم علمای اسلام و توجه به جمیع شرایط صورت می‌گیرد؛ درحالی‌که آنچه در اندیشه و عمل گروه‌های تکفیری - سلفی مشاهده می‌شود، برخلاف رویه‌های فقهی و دین اسلام می‌باشد. از نظر گروه‌های تکفیری، شهادت در راه جهاد واجب بوده و بر اساس تفاسیر این گروه‌ها، هم‌ردیف با ایمان به خدا به حساب می‌آید.^۲ بنابراین، جای تعجب نیست که ایمن الظواهری، از رهبران گروه‌های تکفیری، شماری از کشورها در خاورمیانه، به‌ویژه: کویت، قطر، بحرین، مصر، یمن و اردن را متهم کرد که به آمریکایی‌ها در جنگ با عراق کمک می‌کنند. علاوه بر این، وی آمریکا، انگلیس، استرالیا و نوژ را به‌عنوان کشورهای دشمن معرفی کرد که باید مورد حمله قرار بگیرند. وی از مسلمانان خواست که در عملیات یازده سپتامبر، از ۱۹ رزمنده یاد بگیرند و اعتراض‌های بیشتری را علیه اهداف غربی انجام دهند. صلیبیان و یهودیان نمی‌فهمند؛ بلکه زبان آنها، زبان کشتن و خون است. آنها قانع نمی‌شوند، مگر اینکه بینند تابوت به سوی خود آنها باز می‌گردد، منافع آنها از بین می‌رود، برج‌هایشان خراب می‌شوند و اقتصادشان در حال فروپاشی است.^۳

از دیگر رهبران گروه‌های تکفیری - سلفی، ابومصعب الزرقاوی است. باید توجه داشت که صعود القاعده به‌عنوان عاملی در بازی قدرت در فضای بحرانی عراق، از زمان اشغال این کشور توسط آمریکا آغاز شده بود. از سال ۲۰۰۳ م ابومصعب الزرقاوی، اردنی سی‌وهفت‌ساله سنی‌مذهب، از همان زمان، شخص اول القاعده در عراق می‌شود. این فرد قبل از آن، در صدد بود تا با حزب توحید و جهاد خود، بساط سلطنت اردن را برچیند؛ اما ناگهان اشغال عراق توسط آمریکا، فرصت‌های کاملاً متفاوتی پیش روی وی گذاشت. به همین دلیل، تصمیم گرفت با آمریکایی‌ها مبارزه کند و علم جهاد علیه شیعیانی را بلند نماید که از نظر او، خائن به اسلام تلقی می‌شدند و در حکم دست‌نشانده به حساب می‌آمدند. آنچه از نظر فوکو بسیار حایز اهمیت است و با این پژوهش نیز مرتبط است، این مطلب است که اعمال قدرت، به طور حتم دستگاه‌های دانش را به حرکت و می‌دارد و فضاهایی ایجاد می‌کند که در درون آنها دانش شکل می‌گیرد. با توجه به آنچه آمد، می‌توان گفت پیوند قدرت و دانش در اشکال فوکویی آن، در تأسیس،

۱. صدر، مفاهیم/الجهاد فی اسلام، ص ۵۶.

۲. همان، ص ۵۹.

3. Hegghammer, Al-Qaida statements, 2003-2004: a compilation of translated texts by Usama bin Ladin and Ayman al-Zawahiri, p. 68.

تثبیت و استمرار گروه‌های تکفیری - جهادی، نقش بسیاری داشته است. بیوگرافی رهبران این گروه‌ها، با داشتن تحصیلات عالی و استفاده از دانشی متناسب با اهداف خود، نشان‌دهنده ارتباط وثیق قدرت و دانشی است که میشل فوکو بر آن تأکید دارد. از رهبران اخیر گروه‌های تکفیری که توانسته این پیوند را به خوبی در عمل پیاده کند، ابوبکر البغدادی رهبر خلافت خودخوانده داعش بود. ابوبکر البغدادی، فارغ‌التحصیل دانشگاه اسلامی بغداد بوده و فعالیت خویش را ابتدا در زمینه‌های مذهبی و تربیتی آغاز کرد و سپس، مسیر خود را به سوی فعالیت‌های جهادی تغییر داد. دولت اسلامی در عراق، دارای تاریخچه خونینی است و از هنگامی که وی رهبری این گروه را بر عهده گرفت، در عملیات و حملات تروریستی بی‌شماری شرکت نمود که در نتیجه آنها، هزاران عراقی جان خود را از دست دادند. از مهم‌ترین این عملیات‌ها، حمله به مسجد ام‌القری در بغداد است که به کشته شدن خالد الفهداوی، نماینده مجلس عراق منجر شد. همچنین، ابوبکر البغدادی در سایت اینترنتی شبکه القاعده، مسئولیت بیش از یکصد عملیات انتحاری را بر عهده گرفت.^۱ در ادامه این فرایند و در میانه جنگ داخلی سوریه، این گروه با رهبری ابوبکر البغدادی با جبهه النصره متحد شد و با هدف تشکیل حکومتی بر مبنای شریعت، در منطقه شام و عراق شروع به فعالیت نمود.

۳-۵. روش دستیابی به قدرت سیاسی

همان‌طور که ذکر شد، روش دستیابی به قدرت از طریق بازتولید گفتمان خلافت مورد نظر اسلاف توسط طرف‌داران این رویکرد دنبال می‌شود؛ به‌طوری‌که در نامه ایمن الظواهری به الزرقاوی آمده است: «یک اقتدار اسلامی ایجاد کنید. سپس، آن را توسعه دهید و تا زمانی که پشتیبانی کنید تا آن به سطح خلافت برسد. بیش از هر مکانی که می‌توانید قدرت خود را در عراق گسترش دهید؛ یعنی در مناطق اهل سنت به‌منظور پُر کردن خلأ ناشی از عزیمت آمریکایی‌ها، بلافاصله پس از خروج آنها و قبل از تلاش نیروهای غیراسلامی برای پُر کردن این خلأ، خواه آن افراد چه کسی آمریکایی‌ها آنها را پشت سر می‌گذارد یا کسانی که در بین نیروهای غیراسلامی برای گرفتن قدرت تلاش خواهند کرد».^۲ توجه به متن فوق، نشان‌دهنده مشی این گروه در به دست آوردن قدرت با هر روشی است.

میشل فوکو در سراسر کتاب *واژگان و چیزها* در تلاش است تا اثبات کند طبیعت و سرشت انسان، پیش‌انگاره‌ای است که باید آن را در ساختارهای فرهنگی در زمان و مکان معین یافت و نمی‌توان آن را به‌منزله اصلی متافیزیکی و بی‌چون‌وچرا تلقی کرد. وی معتقد است، انسان در زمان‌های گذشته و در سرزمین‌های گوناگون به صورت‌های مختلف توصیف شده است؛ اما در هیچ دوره‌ای انسان به‌منزله

1. Warrick, J. 2015, Black Flags: The Rise of ISIS, Doubleday, p. 70.

2. Al-Zawahiri, Letter from al-Zawahiri to al-Zarqawi, p. 49.

مقوله‌ای زیست‌شناختی، زبان‌شناختی و اقتصادی معرفی نشده است. فوکو اعتقاد به این امر دارد انسان که وارد گفتمان عملی جدید شد، با دیوار کران‌مندی و متناهی روبه‌رو شد؛ زیرا ناچار است تن به کار داده، تا قادر به بقای تضمین خود باشد. به همین دلیل، به اجبار به زبانی که فرهنگ غالب بر او تحمیل کرده، سخن می‌گوید و در قلمرو زیستی خود، با مرگ روبه‌رو می‌شود.^۱ میشل فوکو در نظریه تبارشناسی خود، با تأکید بر پیوند ناگسستنی دانش و قدرت، نشان می‌دهد که «حقیقت»‌ها در بستر روابط قدرت ساخته می‌شوند و نه به صورت بی‌طرفانه. گروه‌های سلفی - تکفیری، با بازتولید تفسیری خاص از اسلام (برآمده از اندیشه‌های ابن تیمیه)، می‌کوشند گفتمان خود را به مثابه «تنها حقیقت مشروع» تحمیل کنند. این تفسیر که در نهادهای آموزشی و رسانه‌ای تقویت می‌شود، با حذف خشونت‌آمیز رقبا [مانند شیعیان] و تخریب نمادهای مذهبی مخالف [مانند انفجار مسجد امام علی (ع)]، هژمونی (سلطه یا فرادستی) خود را تثبیت می‌کند. از نگاه فوکو، چنین کنش‌هایی، نه بر پایه «دین راستین»، بلکه در چارچوب قدرت انضباطی و تنبیهی قابل تحلیل است که از طریق نمایش خشونت [مانند گردن‌زنی‌های زرقاوی]، بدن‌ها و اذهان را مطیع می‌سازد. تبارشناسی همچنین، افشا می‌کند که ارجاع سلفیان به «سلف صالح»، روایتی ایدئولوژیک و گزینشی از تاریخ است تا مشروعیت کنونی قدرتشان را با توسل به گذشته توجیه کنند. این فرایند، دقیقاً منطقی قدرت - معرفت فوکو را بازتاب می‌دهد که در آن، دانش دینی به ابزاری برای سلطه و حذف «دیگری» تبدیل می‌شود.^۲ البته شایان ذکر است که بیشتر قربانیان وی، نه از آمریکایی‌ها، بلکه از شیعیان بودند. روش‌های سخت‌گیرانه و عاری از شفقت زرقاوی، در خیلی از موارد، مشابه عملکرد وهابیون اولیه در دو‌یست سال اخیر بوده است.

۶. نتیجه‌گیری

آنچه در اندیشه ملامحمد عمر، بن‌لادن، ایمن الظواهری، ابومصعب الزرقاوی، ابوبکر البغدادی و سایر رهبران گروه‌های تکفیری جهادی مشاهد می‌شود، با عنایت به روش دیرینه‌شناسی و تبارشناسی میشل فوکو، به اندیشه‌های ابن تیمیه و احمدبن حنبل از فقهای اهل سنت می‌رسد که در طول تاریخ و با توجه به تغییرات زمانه استمرار یافته است. دخالت‌های قدرت‌های استکباری غربی به بهانه مبارزه با تروریسم، فروش سلاح به طرفین درگیری در منطقه، شعله‌ور کردن اختلافات مذهبی، از جمله اقداماتی است که مسیر حرکت این اندیشه و تفکر را توسط غربی‌ها به سوی رادیکال‌تر شدن بیشتر نموده است. ظاهرگرایی افراطی، تعصب عقیدتی، توحیدمحوری و یا متن‌گرایی افراطی، زمینه لازم را برای رشد اندیشه‌های تکفیری، ترویج خشونت، کشتار غیرنظامیان برای پیاده کردن احکام اسلامی مورد نظر خود، عدم پایبندی

۱. علیا، «دیرینه‌شناسی انسان مدرن در اندیشه فوکو»، گفتمان، شماره ۹، ص ۱۲۲.

۲. تودنهوفر، ده روز با داعش؛ از درون دولت اسلامی، ص ۱۶.

به اصول مشورت و تضارب آرا، نگاه جنسیتی و تنگ‌نظرانه به جایگاه و نقش دختران و زنان در جامعه و نیز عدم مشارکت مردم در ساختار تصمیم‌گیری حاکمیت را در پی داشته است که برخلاف سنت حکومتی پیامبر اکرم (ص) می‌باشد. میشل فوکو در روش دیرینه‌شناسی و تبارشناسی خود، از تاریخ روابط قدرت شکل گرفته امروز بشر پرده برمی‌دارد و نشان می‌دهد که انسان امروز چگونه در طول تاریخ توسط دانش‌هایی که با قدرت پیوند یافته، به ابژه تبدیل شده است. تبارشناسی اندیشه‌ای رهبران گروه‌های تکفیری جهادی در جهان اسلام و همچنین ساختار سیاسی حاکمیت کشورهای مختلف، فرایند تبدیل اندیشه فقهی ابن تیمیه و احمد بن حنبل را در عرصه عمل با درجات مختلف خشونت و تکفیر سایر فرق اسلامی و دیگر ملت‌های جهان نمایان می‌سازد.

منابع

- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، ۱۹۸۷م، *الفتاویٰ الکبریٰ*، تحقیق: عبدالقادر عطا، چاپ اول، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، ۱۹۸۶م، *منهاج السنه*، جلد ۴، ناشر: جامعه الإمام محمد بن مسعود الاسلامیه.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، ۱۹۹۵م، *مجموع الفتاویٰ*، تحقیق: عبدالرحمن بن قاسم، المدینه السعودیه، مجمع الملک الفهد.
- احمدی، بابک، ۱۳۷۳، *مدرنیت و اندیشه انتقادی*، تهران، نشر مرکز.
- بخاری، محمد، ۱۴۲۲ق، *صحیح بخاری*، جلد ۳، بیروت، دار طوق النجاة.
- برزگر، ابراهیم، ۱۳۹۲، «مجرای فهم تکفیری‌ها: مشابهت‌های تکفیری‌ها و خوارج»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۲، شماره ۷.
- بهرامی، حمزه علی، ۱۳۹۶، «تحلیلی بر استدلال سلفیان در تقدم احکام نقل بر عقل؛ با تمرکز بر دیدگاه ابن تیمیه»، *فلسفه و الاهیات*، ۲۳(۳).
- بهمنی، جواد، ۱۳۸۵، *خوارج: پیوریتین‌های اسلام*، انتشارات عطایی.
- بهیان، شاپور، ۱۳۸۹، «روش‌شناسی میشل فوکو»، *علوم اجتماعی*، ۴(۸).
- پارسانیا، حمید، ۱۳۸۰، *حدیث پیمانه*، قم، انتشارات معارف.
- پاکتنچی، احمد، ۱۳۸۵، «نظام قبیله‌ای و خاستگاه خوارج نخستین»، *فلسفه و کلام*، شماره ۵۲.
- تاجیک، محمدرضا، ۱۳۷۸، *میشل فوکو و انقلاب اسلامی*، تهران، انتشارات بقعه.
- تودنهوفر، یورگن، ۱۳۹۴، *ده روز با داعش؛ از درون دولت اسلامی*، مترجمان: علی عبداللہی و زهرا معین‌الدینی، تهران، کوله‌پشتی.
- جعفری، یعقوب، ۱۳۸۶، «باورها و فرقه‌های خوارج»، *معارف عقلی*، شماره ۷.
- خسروشاهی، هادی، مهر ۱۳۹۲، «سلفی‌گری و اخوان در مصر»، *بعثت*، شماره ۱۲.
- رابینو، هیوبرت ال دریفوس، ۱۳۷۶، *میشل فوکو فراسوی ساختارگرایی و هرمنوتیک*، ترجمه: حسین بشیریه، تهران، نشر نی.
- رضوانی، علی اصغر، ۱۳۹۰، *وهابیان تکفیری*، تهران، نشر مشعر.
- شریف رضی، محمد بن حسن، ۱۳۹۰، *نهج البلاغه؛ اوج فصاحت*، قم، انتشارات انصاریان.
- شهرستانی، محمد بن عبدالحکیم، ۱۴۱۵ق، *الملل والنحل*، بیروت، دار المعرفة.
- صدر. س. م، ۱۳۸۵، *مفاهیم الجهاد فی اسلام*، ترجمه: علی شیروانی، قم، انتشارات دانشگاه مفید.
- علیا، مهدی، ۱۳۸۲، «دیرینه‌شناسی انسان مدرن در اندیشه فوکو»، *گفتمان*، شماره ۹.
- فوزی، یحیی، ۱۳۸۹، «گونه‌شناسی فکری جنبش‌های اسلامی معاصر و پیامدهای سیاسی امنیتی آن در جهان اسلام»، *مطالعات راهبردی*، شماره ۵۰.
- فوکو، میشل، ۱۳۷۹، *ایران، روح یک جهان بی‌روح*، ترجمه: نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران، نشر نی.
- فوکو، میشل، ۱۳۷۷، *ایرانی‌ها چه رؤیایی در سر دارند؟*، ترجمه: حسین معصومی همدانی، تهران، انتشارات هرمس.
- فوکو، میشل، ۱۳۸۷، *مراقبت و تنبیه*، ترجمه: نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران، نشر نی.

فوکو، میشل، ۱۳۸۹، *نظم/اشیاء دیرینه‌شناسی علوم/انسانی*، ترجمه: یحیی امامی، نشر پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

فوکو، میشل، ۱۹۸۰، *خاستگاه هرمنوتیک خود*، ترجمه: نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران، نشر نی.

فوکو، میشل و اریک برنز، ۱۳۸۴، *حقیقت و قدرت*، ترجمه: بابک احمدی، تهران، نشر ماهی.

فیرحی، داوود، ۱۳۷۸، *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه)*، تهران، نشر نی.

قادر، حاتم، ۱۳۷۹، *اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم*، تهران، نشر طیف نگار.

کچوییان، حسین و کریم‌خان زند، مصطفی، ۱۳۹۰، «تاریخ اکنون میشل فوکو و تأملاتی فلسفی در باب تاریخ»، *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۱۹(۲).

کلانتری، عبدالحسین، ۱۳۹۱، *گفتمان: از سه منظر: زبان‌شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی*، تهران، جامعه‌شناسان.

لوکس، استیون، ۱۳۷۰، *قدرت/فرانسانی یا شتر شیطانی فوکو*، ترجمه: فرهنگ رجایی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۴ق، *بحار الأنوار*، ج ۲۸، تهران، مؤسسة الوفاء.

محمودیان، محمد، ۱۳۹۱، «تأثیر اندیشه‌های نوسلفیسم بر روند فکری - ایدئولوژیک القاعده»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، سال هفتم، شماره ۳.

مسجد جمعی، محمد، ۱۳۸۶، «تحولات اندیشه سلفی در دوران معاصر؛ کدامین آینده؟»، *علوم سیاسی؛ رویدادها و تحلیل‌ها*، شماره ۲۱۹.

المشعبی، عبدالمجید و ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، ۱۹۹۷م، *منهج ابن تیمیه فی مسألة التكفير*، ریاض، دار اضواء السلف.

Al-Hamawi, S., 2021, 'The ideological evolution of Salafi-Jihadi groups: From Al-Qaeda to ISIS', Tehran, Institute for East Strategic Studies.

Al-Zawahiri, A., 2005, *Letter from al-Zawahiri to al-Zarqawi*.

Behrent, M. C., 2009, Liberalism without humanism: Michel Foucault and the free-market creed, 1976-1979. *Modern Intellectual History*, 6(3).

Biersack, A., 1989, *The new cultural history*, (p. 1). L. Hunt (Ed.). Berkeley, University of California Press.

Bin Laden, O., 2002, 'Letter to the American People', In B. Lawrence (Ed.), 'Messages to the World: The Statements of Osama bin Laden', pp. 163-172.

Dews, P., 1989, The return of the subject in late Foucault, *Radical Philosophy*, 51(1).

Downing, L., 2008, *The Cambridge Introduction to Michel Foucault*.

Dryzek, J. S., Honig, B., & Phillips, A. (Eds.), 2008, *The Oxford handbook of political theory* (Vol. 1). Oxford University Press.

Ferreirinha, I. M. N., & Raitz, T. R., 2010, As relações de poder em Michel Foucault: reflexões teóricas. *Revista de Administração Pública*, 44(2).

Ferreirinha, I. M. N., & Raitz, T. R., 2010, As relações de poder em Michel Foucault: reflexões teóricas. *Revista de Administração Pública*, 44(2).

- Foucault, M., 1970, The archaeology of knowledge, *Information (International Social Science Council)*, 9(1).
- Foucault, M., 1996, What is critique?, In *What is enlightenment?*, University of California Press.
- Foucault, M., & Deleuze, G., 1977, Intellectuals and power, *Language, counter-memory, practice: Selected essays and interviews*.
- Foucault, M., & Dreyfus, H., 1987, *Mental illness and psychology*.
- Gandal, K., 1986, Michel Foucault: intellectual work and politics, *Telos*, 1986(67).
- Hassan, M., 2018, 'The Hanbali School and Jihad: A Study of Ibn Taymiyya's Legal Thought', *Journal of Islamic Studies*, 29(2).
- Haykel, B., 2009, *On the nature of Salafī thought and action*, In R. Meijer (Ed.), 'Global Salafism: Islam's New Religious Movement', Columbia University Press.
- Hegghammer, T., 2005, *Al-Qaida statements 2003-2004: a compilation of translated texts by Usama bin Ladin and Ayman al-Zawahiri*.
- Huijter, M., 1999, The aesthetics of existence in the work of Michel Foucault, *Philosophy & Social Criticism*, 25(2).
- Lauzière, H., 2015, *The making of Salafism: Islamic reform in the twentieth century*, Columbia University Press.
- o'Brien, P., 1989, 1. Michel Foucault's History of Culture, In *The new cultural history*, University of California Press.
- Qutb, S., 2000, 'Milestones' (M. M. Siddiqui, Trans.), Islamic Book Service, Original work published 1964.
- Shahzad, S. S., 2012, Inside al-Qaeda and the Taliban: Beyond bin Laden and 9/11, *Journal of International Relations Research*, 7(2).
- Tynan, J., 2016, *Michel Foucault: fashioning the body politic*.